

BAKÜ'DE BULUNAN ÜÇ DERBENDNÂME NÜSHASI ÜZERİNE

Gökçe YÜKSELEN PELER^a

Öz

Hazar dönemi Türk tarihi ve Dağıstan tarihi açısından çok kıymetli olan Derbendnâmeler, maalesef hâlâ günümüz Türkiye Türkçesinde yayınlanmış değildir. Günümüzde Türkiye Yazmalar Kataloğunda kayıtlı on iki Derbendnâme nüshası mevcuttur. Bu nüshalar, Gürcistan, Rusya ve Fransa kütüphanelerinde bulunmaktadır. Ancak Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Məhəmməd Füzuli Adına El Yazmaları Enstitüsünde üç Derbendnâme nüshası daha bulunmaktadır. M-37, B-333, A-613 numaraları ile kayıtlı olan bu nüshalar, Türk dili tarihi açısından çok kıymetli malzemeyi haizdirler. Bu eserler, Türk dilinin Azerbaycan sahasına ait olmakla birlikte, karışık dilli olma özelliğini göstermektedirler. M-37 numaralı nüsha, dil özellikleri bakımından Günümüz Azerbaycan Türkçesine en yakın olan nüshadır. Nüsha az da olsa Kıpçak Türkçesi özellikleri göstermektedir. B-333 numaralı nüsha ise, üç nüsha içerisinde en uzun olanıdır. Nüshada Azerbaycan Türkçesi özellikleri görülmekle birlikte, yer yer Osmanlı Türkçesine yaklaşmaktadır. Ayrıca üç nüsha içerisinde Arapça – Farsça unsurların en fazla olduğu ve Kıpçak Türkçesi özelliklerin en az olduğu nüshadır. A-613 numaralı nüsha ise yarım olmakla birlikte dili en ilginç olanıdır. Eserde yine Azerbaycan Türkçesi özellikleri görülmekle birlikte bol miktarda Kıpçak Türkçesi özellikleri de içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Derbendnâme, Dağıstan, Azerbaycan Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, karışık dilli

Giriş

Hazar Türklerinin Kafkasya bölgesindeki faaliyetleri hakkında tafsilatlı bilgi içeren Derbendnâmeler, bilhassa Dağıstan ve Derbent şehri, ama Kuzey ve Güney Kafkasya bölgelerinin geneli hakkında da eşsiz kıymeti haiz tarihî malumat ihtiva etmektedir. Hazar – Sasani münasebetleri ve savaşları ile başlayan Derbendnâmeler, Kafkasya'daki Hazar – Arap çatışmaları ile devam etmektedir. Ancak bundan

^a Yrd. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, gokcepeler@erciyes.edu.tr

Derbendnâmelerin sadece savaşların ve ikili ilişkilerin kronolojik sıralanmasından ibaret olduğu anlaşılmamalıdır. Derbendnâmeler, tarih içerisinde bölgede yaşamış olan ve kısmen de hâlen yaşamakta olan birtakım halklar hakkında da çok değerli bilgileri günümüze taşımaktadır. İlaveten bölgede bulunan birçok şehrin ve abidevi binanın kimler tarafından inşa ettirildiği veya tamir ettirildiği hakkında malumat da içermektedir.

İlk Derbendnâme'nin kim tarafından neden yazıldığı konusu çok açık olmamakla birlikte, birkaç çalışmada bu konu hakkında bilgi kırıntıları mevcuttur. Bilim dünyasında Derbendnâme ile ilgili ilk çalışmanın 1726 yılında Bayer tarafından hazırlanıp yayınlanan *de muro Caucasea* 'Kafkasya Duvarı' adlı tez olduğunu Kazem-Beg kaydetmiştir. Yine Kazem-Beg, Bayer'in Giray Han yönetimindeki Müslümanların Derbent ve Endirey şehirlerini almalarından sonra, Muhammed Auabi-Akrassi isimli bir zatın Arap ve Fars yazmalarına başvurarak Dağıstan'ın eski tarihi üzerine Türkçe bir ilmî eser yazması yönünde emir aldığından bahsettiğini kaydetmektedir.¹ 1829 yılında bir Derbendnâme nüshasının Fransızca özetini yayınlayan Klaproth ise, Derbent bölgesinde İslam'ı yaymak için Kırım Hanı Giray'ın Kuma nehri ile Hazar Denizi arasındaki toprakları ve böylece Endirey'i de fethettiğini ve bu şehrin sakinlerinden olan Muhammed Evabi Aktaş'ı, Dağıstan tarihini konu alan Arap ve Fars kaynaklarının en iyilerinden faydalanarak saf Türkçe ile bir eser ortaya koymasını emrettiğini ve bütün olumsuzluklara rağmen Muhammed'in eserini bitirdiğini kaydetmektedir.² Kazem-Beg ise, Evabi'ye Derbendnâme'yi yazdıran Kırım Hanının Semiz Giray Han olduğu ve ilk Derbendnâme'nin 16. yüzyılın sonlarında yazıldığı sonucuna varmıştır. Yine Kazem-Beg, 19. yüzyılın başlarında Aliyar isimli bir zatın Derbendnâme'yi Farsçaya tercüme ettiğini kaydetmektedir.³ Yani Arapça ve Farsça kaynaklardan faydalanılarak 16. yüzyılın sonlarında Türkçe olarak kaleme alınan bu eserin 19. yüzyılın başlarında Farsçaya tercüme dildiği anlaşılmaktadır. 1898 yılında, M. Alihanov-Avarskiy adlı bir zatın, İlisu nüshası olduğunu söylediği bir Derbendnâme nüshasını Rusçaya çevirerek "Tarihi Derbend-name" adı altında Tiflis'te yayınladığı görülmektedir. Bu yayının tıpkıbasımı daha sonra 2011 yılında Bakü'de yapılmıştır⁴

Klaproth'un eserin müellifi hakkında verdiği bilgiyi doğru kabul edecek olursak, müellifin Dağıstan'ın Endirey şehrinde olduğu anlaşılıyor. Günümüzde Endirey nüfusunun büyük çoğunluğunu Kumuk Türkleri teşkil etmektedir. 16. yüzyılda o bölgedeki insanların kendilerini "Kumuk" olarak tanımlayıp tanımlamadıkları çok açık

¹ Mirza A. Kazem-Beg, *Derbend-nâmeh, or The History of Derbend; Translated from A Select Turkish Version and Published with the Texts and with the Notes, Illustrative of The History, Geography and Antiquities*, Imperial Academy of Sciences, St. Petersburg 1851. s. vi.

² M. Klaproth, "Extrait du Derbend-nameh ou de l'Histoire de Derbend", *Nouveau Journal Asiatique, ou Requell de Memoires, d'Extraits et de Notices*, Cilt 3, Haziran 1829, s. 439.

³ Kazem-Beg, *a.g.e.*, s. vii-viii.

⁴ M. Alihanov-Avarskiy, *Tarihi Derbend-name*, Naql Evi, Bakü 2011.

olmamakla birlikte, en azından Türk olduklarını ve Aktaşı'nın de günümüz Kumuk Türklerini oluşturan nüfusun atalarını teşkil eden topluluğa mensup bir birey olduğunu varsaymak hakikatle çelişmiyor gibi görünmektedir. Ancak bu hakikat, Klaproth'un "saf Türkçe" olarak nitelendirdiği Aktaşı'nın eserini yazdığı dilin Türkçenin hangi lehçesi olduğunu tespit etmeye pek imkân vermiyor. Aktaşı'nın eserini kendi mahallî lehçesi ile mi, yoksa bölgede etkin olan Osmanlı Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesinin karışımı olan Oğuz lehçesi ile mi yazdığını kestirmek pek kolay değil. Ayrıca eserin meydana getirilmesi için emri verenin Kırım Hanı olduğu dikkate alındığı takdirde, Aktaşı'nın eserini Kırım Tatar Türkçesi ile de yazmış olabileceği ihtimalini gözden kaçırmamak gerekir. Kırım Tatar Türkçesinin, kısmen de olsa, Kuzey Kafkasya bölgesinde etkili olmuş olan Türk lehçelerinden biri olması, bu ihtimali göz ardı etmeye engel olmaktadır.⁵

Derbendnâme'nin Semiz Giray Han tarafından Aktaşı'ye hangi saiklerle yazdırıldığı bilinmez, ama bu eserin daha sonra bölge halkı arasında birtakım içtimai işlevler gördüğü anlaşılmaktadır. Kazem-Beg, Derbendnâmelerin Derbent bölgesinde halk tarafından toplu olarak okunup dinlendiğine bizzat şahit olduğunu ifade etmektedir.⁶ Derbendnâmelerin bu şekilde toplu hâlde okunup dinlenmesini, Hacısalihöğü, vatanın tarihini öğrenme hevesi ve neticede Azerbaycan tarihçiliğinin doğmasının müsebbibi olarak değerlendirmiş olmakla birlikte⁷, bu durumu Anadolu'daki Battalnâme, Dânişmendnâme ve Hz. Ali Cenkleri gibi eserlerin okunması geleneğinin Kafkasya'daki koşutu olarak algılamak gerekir. Eserin öznesini önce İranlılar sonra Müslüman Araplar teşkil etmektedir. Hazarlar, yani Türkler ise, "melun", "kâfir" vs. gibi aşağılayıcı sıfatlarla nitelendirilmekte ve eserde 'öteki'yi teşkil etmektedirler. Eserde Hazarların Türk oldukları doğrudan doğruya ifade edilmese de taşıdıkları "Hakan", "Tarhan", "Barsık", "Beşengi"⁸ gibi isim ve unvanlar kim olduklarını açıkça ortaya koymaktadır. Belki o dönemde cahil halkın bu isim ve unvanların Türklere işaret ettiğini idrak etmesi mümkün değildi, ancak Hacısalihöğü'nün ifade ettiği gibi vatanın tarihini öğrenmeye heves edecek kadar tarih bilincine sahip bir zümrenin bu isim ve unvanların neye işaret ettiğinden haberdar olması beklenir ki; bu durum onlar için öğretici olmaktan çok rencide edici olur.

⁵ Tarihi süreç içerisinde Kafkasya'nın tamamında etkili olmuş Türk lehçeleri hakkında bilgi için şu çalışmaya bakılabilir: Gökçe Yükselen Abdurrazak Peler, "Kafkasya'da Türk Lehçelerinin Fonksiyonları", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 36, Kış 2013, s. 163-188.

⁶ Kazem-Beg, *a.g.e.*, s. v.

⁷ Fuat Hacısalihöğü, "Azerbaycan'da Tarihçilik", Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2012 (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 29.

⁸ "Beşengi", "Peşengi" veya "Peşeng" ismi Farsça kökenli bir isim olmakla birlikte, yine de Turani bir soya işaret eder. Zira "Peşeng" Fars esatirinde, Efrasiyab'ın babasının ve bir oğlunun adıdır. Ayrıntı için bakınız: Ahmet Talât Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, MEB Yayınları, İstanbul 1996, s. 75.

A. Türkiye’de Kayıtlı Derbendnâme Nüshaları ve Diğer Nüshalar

Maalesef günümüze kadar Derbendnâmeler Türkiye’de Latin harfleri ile yayınlanmış değil. Ancak Akdes Nimet Kurat,⁹ A. Zeki Velidi Togan,¹⁰ Nihat Çetinkaya¹¹ gibi tarihçilerin çalışmalarında Derbendnâme’den faydalanmış olmaları, tarih camiasının bu eseri tanıdığını göstermektedir. Günümüzde, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Yazmaları Kataloğunda on iki adet Derbendnâme nüshasının kaydı bulunmaktadır. Bu nüshalar şöyledir:

Türkiye Yazmalar Kataloğunda Kayıtlı Derbendnâme Nüshaları:

- 1- Mîrzâ Kerîm b. İsrâfil ed-Derbendî, Derbend-nâme, Gürcistan Bilimler Akademisi Türkçe Yazmaları, Arşiv Nu. L130, İstinsah tarihi 1250 (1834) 24 yaprak.
- 2- Mîrzâ Kerîm b. İsrâfil ed-Derbendî, Derbend-nâme, Gürcistan Bilimler Akademisi Türkçe Yazmaları, Arşiv Nu. L82, 35 yaprak.
- 3- Mehmed Aktâşî, Derbend-nâme, Gürcistan Bilimler Akademisi Türkçe Yazmaları, Arşiv Nu. L143, İstinsah tarihi 1266 (1850), 15 yaprak.
- 4- Mehmed Aktâşî, Derbend-nâme, Gürcistan Bilimler Akademisi Türkçe Yazmaları, Arşiv Nu. L89, İstinsah tarihi 1303 (1885), 47 yaprak.
- 5- Mehmed Evâbî Aktaşî, Derbend-nâme, Akademiya Nauk Naradov Azii Enstitüsü Türkçe Yazmalar (Moskova), Arşiv Nu. B 764, 25 yaprak.
- 6- Mîrzâ Kerîm b. İsrâfil ed-Derbendî, Derbend-nâme, Akademiya Nauk Naradov Azii Enstitüsü Türkçe Yazmalar (Moskova), Arşiv Nu. A. 1016, 33b-51b.
- 7- Mîrzâ Kerîm b. İsrâfil ed-Derbendî, Derbend-nâme, Akademiya Nauk Naradov Azii Enstitüsü Türkçe Yazmalar (Moskova), Arşiv Nu. B 2427, 18+3 yaprak.
- 8- Mîrzâ Kerîm b. İsrâfil ed-Derbendî, Derbend-nâme, Akademiya Nauk Naradov Azii Enstitüsü Türkçe Yazmalar (Moskova), Arşiv Nu. B 2352, 44 yaprak.
- 9- Mîrzâ Kerîm b. İsrâfil ed-Derbendî, Derbend-nâme, Akademiya Nauk Naradov Azii Enstitüsü Türkçe Yazmalar (Moskova), Arşiv Nu. C 1903, 40 yaprak.
- 10- Mîrzâ Kerîm b. İsrâfil ed-Derbendî, Derbend-nâme, Akademiya Nauk Naradov Azii Enstitüsü Türkçe Yazmalar (Moskova), Arşiv Nu. B 763, 49 yaprak.
- 11- Derbend-nâme, Fransa Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, Arşiv Nu. Regius., Müstensih Kutbeddin b. Gaffar, İstinsah yeri Akmescid, İstinsah tarihi 1231 (1815) 21 yaprak

⁹ Aktes Nimet Kurat, “Abÿ Muóammad Aómad bin Aeàam al-Kÿfi’nin KitÀb al-Futÿó’u”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakóltesi Dergisi*, Sayı 18, 1949, s. 262, 265, 267.

¹⁰ A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi’ne Giriş*, Enderun Yayınları, İstanbul 1981, s. 198.

¹¹ Nihat Çetinkaya, *İğdır Tarihi (Tarih, Yer adları ve Bazı Oymaklar Üzerine)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1996, s. 169.

12- Derbend-nâme, Fransa Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, Arşiv Nu. Regius., İstinsah tarihi 1246 (1830), 30 yaprak

Yukarıdaki listeden de kolayca görülebileceği üzere, hacim bakımından birbirinden oldukça farklı olan bu on iki nüsha, üç ayrı ülkenin kütüphanelerinde muhafaza edilmektedir. Nüshaların dördü Gürcistan Bilimler Akademisinde¹², altısı Moko'va'da Bilimler Akademisi Asya Halkları Enstitüsü Türkçe Yazmalar Koleksiyonunda ve ikisi de Fransa Millî Kütüphanesinde bulunmaktadır. Yine bu nüshaların yedi tanesinin (ikisi Gürcistan beşi Moskova) Mirza Kerim bin İsrafil ed-Derbendî tarafından, üç tanesinin (ikisi Gürcistan'da biri Moskova'da) ise Mehmed Evabî Aktaşî tarafından yazılmış olduğu kayıtlıdır. Mehmed Evabî Aktaşî'nin Bayer ve Klaproth tarafından yazar olarak verilen zat ile aynı kişi olduğuna şüphe yoktur. Ancak Mirza Kerim bin İsrafil ed-Derbendî isimli zatın müellif olup olmadığı şüpheli görünmektedir. Zira bu çalışmanın konusunu da teşkil eden ve Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Məhəmməd Füzuli Adına El Yazmaları Enstitüsünde mevcut üç Derbendnâme nüshasını Günümüz Azerbaycan Türkçesine aktararak yayınlayan Ramazanov ile Hacıqədri, Mirza Cebrayil ibn İsrafil Derbendî ismini müstensih olarak kaydetmişlerdir.¹³

Türkiye Yazmaları Kataloğunda dikkati çeken bir diğer husus, kayıtlı olan nüshaların hiçbirinin Almanya'da olmamasıdır. Oysa Klaproth 1829 yılında özetini Fransızca olarak Journal Asiatique'te yayınladığı Derbendnâme nüshasının Berlin'de bulunduğunu kaydetmişti. Ayrıca meşhur Osmanlı tarihçisi von Hammer, Berlin'deki Derbendnâme nüshasına ek olarak, Göttingen kütüphanesinde de bir Derbendnâme nüshası bulunduğunu 1840 yılında ifade etmiştir.¹⁴ Varlıkları 19. yüzyılın ilk yarısında tespit edilen Almanya'daki bu Derbendnâme nüshalarının günümüzde Türkiye Yazmaları Kataloğunda kayıtlı bulunmamasının sebebinin 20. yüzyılın ilk yarısını kapsayan çalkantılı savaş yılları boyunca, bu nüshaların başına bir kaza gelmiş olması mı, yoksa bu nüshaların bir köşede bastırılıp kalması mıdır bilinmez. Belki de yanlış isimlerle kayıt altındadırlar.¹⁵ Ayrıca yukarıda da zikredildiği üzere, Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de bulunan Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Məhəmməd Füzuli El Yazmaları Enstitüsünde bulunan Derbendnâme nüshaları da Türkiye Yazmaları Kataloğunda kayıtlı değildir. Bu sebepten dolayı, aynı üç Azerbaycan nüshası ve günümüzde kayıp olan iki Almanya nüshası gibi, Türkiye Yazmaları Kataloğunda kayıtlı olmayıp da dünya

¹² Gürcistan'da bulunan nüshalardan birinin Alihanov-Avaskiy tarafından yayınlanan İlisu nüshası olması muhtemeldir. Alihanov-Avaskiy'in çalışmasını Tiflis'te yayınlamış olması ve Tiflis'in 19. yüzyılda Kafkasya'da valilik merkezi olması, b nüshanın burada bulunabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

¹³ Arif Ramazanov ve Aynur Hacıqədri, *Dərbəndnamələr*, Nurlan, Bakü 2010, s. 3.

¹⁴ Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte des Osmanischen Reiches, zweiter Band*, Hartleben Verlag, Pest 1840, s. 497, dn. 7.

¹⁵ Günümüzde Berlin Develt Kütüphanesi Doğu El Yazmaları Koleksiyonunu dijital ortamda taramak mümkündür. Ancak maalesef bu koleksiyonda herhangi bir Derbendname nüshasına rastlanmamıştır.

kütüphanelerinde bulunan başka Derbendnâme nüshalarının varlığı oldukça büyük bir olasılıktır. Ayrıca, nüshaları bu kadar yaygın olan bir eserin Türkiye’de hiçbir nüshasının bulunmamasının oldukça şaşırtıcı olduğunu belirtmek gerekir ve bu durum üzerinde durulması gereken bir meseledir.

B. Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Məhəmməd Füzuli El Yazmaları Enstitüsünde Bulunan Üç Nüsha

Yukarıda da zikredildiği gibi, Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Məhəmməd Füzuli El Yazmaları Enstitüsünde, Türkiye’de kayıtlı bulunmayan üç Derbendnâme nüshası bulunmaktadır. Enstitüde A-613, M-37 ve B-333 arşiv numaraları ile kayıtlı olan bu üç nüsha, 2010 yılında Arif Ramazanov ve Aynur Hacıqədirli tarafından günümüz Azerbaycan Türkçesine aktarılarak Bakü’de yayınlanmıştır.¹⁶ Ramazanov ve Hacıqədirli, bu üç nüshayı yayınlarken sonlarına, yine aynı kütüphanede I-363 arşiv numarası ile kayıtlı olan ve Derbendnâme’den bazı bölümleri ihtiva eden taş basma bir eseri de eklemiştir. Bu nüshaların yayınlanmış olması şüphesiz bölgedeki Türk tarihi ve Türk kültür tarihi açısından büyük kıymeti haizdir ve çok faydalıdır. Ancak Günümüz Azerbaycan Türkçesine aktarılma sürecinde, nüshaların Türk dili tarihi açısından ihtiva ettikleri kıymetli malzeme tabii olarak büyük oranda ortadan kalkmıştır.

1. M-37 Arşiv Numaralı Nüsha

Nüshanın ön kapağının dışında “Derbendnâme” ismi yer almakla birlikte, metnin başında “Risâle-i Derbendnâme” ibaresi yer almaktadır. Eserin sonunda ise, “temmet-i risâle-i Derbendnâme” şeklinde bir ibare bulunmaktadır. Kahverengi bez ciltle kaplanmış olan bu nüsha, 15 varaktan oluşmaktadır. Nüshanın ilk iki varacağı hariç, diğer varakları 13 satırdan oluşmaktadır. İlk varak 10, ikinci varak ise 12 satırdan oluşmaktadır. Eser rika hattı ile harekesiz olarak kaleme alınmıştır. Nüshanın müellifi veya müstensihisi hakkında herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

Nüshanın başından örnek:

[1a] (1) *Rāviyān-ı aḥbar ve nākilān-ı āṣār kütüb-i selefdən beyle naql idübler ki Īrān (2) tarafında Kubad Şāh adlu bir pādīşāh-ı ‘azīmü’ş-şān ki tamām memālik-i Türkistān (3) ve ‘Acemistān onung taht-ı itā’ atinde olurdı ve Enūşīrevān-ı ‘ādil Kubād (4) Şāhning oğlıdur ve şimāl tarafında ki ‘ibāret-i tā’ife-i Ḥazariden ola Ḥākan (5) Şāh adlu bir şāh-ı ‘azīmü’ş-şevke varidi ki tamām memālik-i Rusiya ve Moskū ve Kazān ve Kırım (6) ve ğayri serḥaddler onung emrine muti’ ve fermān-berdār idiler.*

Nüshanın sonundan örnek:

[15b]... *İmdi ol mağāra Qırqlar şehidlerinin (5) havālisinde gözden mestürdur. Vallahü a’lem bi’ş-şavāb temmet-i risāle-i (6) Derbendnâme yevm-i şenbe 22 şehri-i (7) Şevvālū’l-mükerrem sene 1250.*

Mevzubahis üç nüsha arasında dili Günümüz Azerbaycan Türkçesine en yakın olanıdır. *hemîşe* (1a/9, 12b/11), *bir neçe* (1b/5), *mene* (2a/6), *yeddi* (2a/10), *olandan*

¹⁶ Ramazanov ve Hacıqədirli, *a.g.e.*

şongra (2b/11), *şahla-* (3b/3), *uca-* (5a/6), *aşşam* (5b/11), *úrò min* (7a/3), *il 'yıl'* (7a/1), *kömek* (7b/3), *bulağ* (9a/7), *kadağan* (9b/12), *olanda* (13a/1), *seggiz*, (13a/5), *idebilmediler* (15a/5) örneklerinde görüldüğü gibi, gerek sözcük haznesi, gerek ses yapısı ve gerekse şekil yapısı bakımından nüshada baştan sona Azerbaycan Türkçesinin özellikleri mevcuttur. Yer yer ikili terkiplerden oluşan Farsça ve Arapça tamlamaların kullanıldığı nüshada, *karadengizdin* 'Karadeniz'den' (2a/9), *şchirni* 'şehiri' (4b/3, 4b/13), *fav* "dağ" (12a/3), *tuşunlar* 'dursunlar' (12a/11), *hamîdni* "Hamid'i (13b/6) örneklerinde olduğu gibi, az da olsa bir Kıpçak Türkçesi etkisi görülmektedir.

Eserin konusu, Kubad Şah zamanında Hazar – Sasani ilişkileri ile başlamaktadır. Dördüncü varaktan itibaren ise, Hazar – Arap münasebetleri ve savaşları konu edinmiştir. Olaylar zinciri H. 320 yılında (M. 932) İslam memleketlerinde meydana gelen çalkantılar neticesinde Dağıstan bölgesinin İslam yönetiminden çıkıp mahallî beylerin eline geçmesi ile son bulmaktadır. Nüshanın sonunda, Zikr-i Şühedâ-yı Derbend başlığı ile Derbent havalisinde bulunan şehitler hakkında malumat içeren bir kısım bulunmaktadır. Nüshanın sonunda, nüshanın 22 Şevval 1250 tarihinde, yani miladi takvimle 21 Şubat 1835 günü tamamlandığına dair bir kayıt mevcuttur. Bu tarihin istinsah tarihi mi, yoksa telif tarihi mi olduğu açık değildir. Zira "Derbendnâme Risâlesi"nin bu tarihte tamamlandığından bahsedilmektedir.

2. B-333 Arşiv Numaralı Nüsha

Nüshanın ön kapağının dışında "Derbendnâme" ismi bulunmakla birlikte, metnin başında "Kitâb-ı Derbendnâme" ibaresinin yer aldığı görülmektedir. Siyah bez ciltle kaplı olan nüsha, 91 varaktan oluşmaktadır ve üç nüsha içerisinde en hacimli olanıdır. Bu nüshada satır sayıları metin boyunca 13-17 satır olarak değişmektedir. Nüsha nestalik hattı ile harekesiz olarak kaleme alınmıştır. Nüshanın sonunda, nüshanın H.1310 yılında, İbn İsrâfil Mirzâ Cebrâil Derbendî tarafından Derbent'te tamamlandığına dair bir ibare yer almaktadır.

Eserin başından örnek:

[1a](3)..... *ammâ ba'dü râviyân-ı aḥbâr ve nâkilân-ı (4) âşâr kütüb-i selefden beyle naql iderler ki İrân tarafında bir pâdişâh-ı 'azîm câh (5) varıdı ki adına Kubâd Şâh deyilürdü. Tâmm memâlik-i Türkistân (6) ve 'Acemistân onun taht-ı ihtiyârında olurdu ve Nüşirevân-ı 'âdil (7) Kubâd Şâhın oğludur ve şimâl tarafında ki 'ibâret tâife-i Hâzardan ola (8) bir pâdişâh-ı vâlâ destgâh varıdı.*

Eserin sonundan örnek:

[91a](12)... *ve ba'zî lâzım olan (13) yerlerde kal'alar binâ olunub ve koşun ve muḥâfizlar koyulub ve sâir [91b](1) ḥâkim-nişîn olan bilâdlarda dîvân-ḥâneler açılıb ve ḥâkimler naşb olunub (2) ḥalkın mürâfa'a ve münâza'a umûrunda Dağıstânda sâbıḳı cârî olan 'âdetleri (3) üzere ḥükm olunub insicâm-tâb-idi.*

min (1a/12), *bir neçe* (1b/12), *mindür-* (2a/2), *olasuz* (2a/12), *olmayak* (1a/16), *menim* (2b/2), *yeddi* (3a/5), *hemîşe* (3a/11), *şahla-* (3b/5), *götür-* 'al-' (4a/6), *aḥ-* (6a/16) *işidmişem* (10a/14) *kırh min* (12a/3), *yazublar* (36a/5), *olanda* (38a/11) örneklerinde

olduğu gibi, metin boyunca Azerbaycan Türkçesi etkisi görülmele birlikte, bu nüsha M-37 numaralı nüshaya göre Osmanlı Türkçesine çok daha yakındır. Bu nüshanın dili, yine M-37 numaralı nüshaya nazaran çok daha ağır ve ağırdadır. Metin boyunca bol miktarda Arapça - Farsça kelimeler ve terkipler kullanılmıştır. Bu terkiplerin yer yer metnin dilini anlaşılmasız kılacak ölçüde yoğun bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca metinde, çok az da olsa, *toğsan* (5b/10) *toldur-* (5b/14), *tırursın* (12a/9), *tırub* (33a/4) misallerinde olduğu gibi Kıpçak Türkçesi etkisi olarak yorumlanabilecek örnekler de rastlanmaktadır. Ancak bütün bu misallerin kelime başında ü- ile olması bunun bir ağız özelliği olabileceği kuşkusunu da uyandırmaktadır.

B-333 numaralı nüshada da olaylar akışı, M-37 numaralı nüshada olduğu gibi Kubad Şah devri Hazar – Sasani ilişkileri ile başlamaktadır. Yedinci varığın ikinci sayfasından itibaren ise Hazar –Arap ilişkilerine geçilmektedir. Olaylar zinciri 35. varığın sonunda H. 456 yılında meydana gelen olaylar neticesinde Dağıstan havalisinin mahallî yöneticilerin eline geçmesi ile bitmektedir. 36. varakta Derbent bölgesinde bulunan şehitler ile ilgili malumata geçilmektedir. 39. varaktan itibaren ise, Derbent bölgesinde bulunan meşhur eserlerin ve Derbent bölgesine ait ilginçliklerin tarifine geçilmektedir.

Metnin sonunda, nüshanın İbn-i İsrail Mirza Cebrail ed-Derbendi tarafından tarih-i mesihî ile 1893 yılında Derbent şehrinde tamamlandığına dair bir ibare bulunmaktadır. Ramazanov ve Hajıqədirli, bu nüshayı içerik olarak daha kapsamlı olmasından dolayı esas nüsha olarak kabul etmektedirler.¹⁷ Ancak nüshanın dili dikkate alındığı takdirde bu fikre katılmak pek mümkün görünmemektedir. Zira nüshanın dili, Semiz Giray Han'ın talep ettiği “saf Türkçe”den çok uzak görünmektedir.

3. A-613 Arşiv Numaralı Nüsha

Nüshanın ön kapağının dışında, eserin adı “Derbendnâme” olarak verilmektedir. Metinde eserin adıyla ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Kırmızı bez ciltle kaplanmış olan bu nüsha, 15 varaktan müteşekkildir. Fakat maalesef yarımıdır. Nüshanın ilk on bir varığı 11 satırdan, on ikinci ve on beşinci varakların ikinci sayfaları 13 satırdan oluşmaktadır. Geriye kalan varaklar ise 12 satır içermektedir. Nüsha, nestalîk hattı ile hareketli olarak yazılmıştır. Nüshada, müellifi veya müstensihî ile ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

Eserin başından örnek:

[1a] (1) *Bi'smillâhi'r-raḥmâni'r-raḥîm. Bu kitâb Derbend (2) şehrin aşlın ve cümle ehl-i Dağıstân aşlın sevlir. (3) Dağıstân beglerin aşlın ve neslin sevlir. Evvel (4) Derbendini ve külli cAcemini pâdişâh[1] Nüşervân atası Qubâd Şâhnı (5) sevlir.*

Eserin sonundan örnek:

¹⁷ Ramazanov ve Hajıqədirli, *a.g.e.*, s. 3

[15b].....*Ebū Müslim Derbendini kâmil mühkem idan sora umu (10) üstine asker ile getdi Ĝāzī umu begleri arşı gelüb (11) döğüşdiler, āhırı açdılar. oın ırdılar. Müsülmān (12) olanı mālī mülki ile oydı. Müsülmān olmayanları (13) öldürdiler. Māl ve mülklerin aldılar ve daı Őher*

Üç nüsha içerisinde dili en ilgi çekici olan nüsha budur. Metnin dilini temel olarak Azerbaycan Türkçesi olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır. Ancak metin baştan sona Kıpak Türkçesi özellikleri ile doludur. Bu Kıpak Türkçesi özelliklerini *mundan* 'buradan' (1b/6), *Munda* 'burada' (6a/2), *ming* 'bin' (2a/3), *turğuzub* 'durdurup' (14a/2), *canına* 'yanına' (9a/1), *yav boldı* 'düşman oldu' (12a/1), *İdilğa* 'İdil'e' (13a/12), *Şāhını* 'Şahi' (1a/4), *bekligeni* 'beklediği' (11a/8), *itken* 'yaptığı' (8a/4), *yetgince* 'ulaşımaya kadar' (6b/6) örneklerinde görüleceği üzere, metnin kelime haznesinden, ses yapısına ve Şekil yapısına kadar her yerde görmek mümkündür.

Metinde olaylar zinciri diğer nüshalarda olduğu gibi Kubad Şah devrinde Hazar – Sasani ilişkileri ile başlamaktadır. 5. varaqın ikinci sayfasından itibaren ise Hazar – Arap ilişkilerine geçilmektedir. Metin Kazıkumukların yani bugün Dađistan'da yaşıyan Lak halkının kılı zoru ile Müslümanlaştırılması anlatılırken yarım kalmıştır. Muhtemelen eser devam etmektedir, fakat geriye kalan varakları kopmuştur. Zira cümle sayfanın sonunda yarım kalmıştır.

Sonuç

Ana konusu Hazar – Sasani ve Hazar –Arap ilişkileri ve savaşlarından müteŐekkil olan Derbendnāmeler, hem Dađistan bölgesinin tarihî içtimai ve kültürel yapısı bakımından hem de Hazar devri Türk tarihi açısından son derece önemli eserlerdir. Dünyanın farklı ülkelerinde birçok nüshası bulunan bu Derbendnāmeler, maalesef günümüze kadar Türkiye Türkçesi ile yayınlanmamış, ancak bazı nüshaları, 18 ve 19. yüzyıllar boyunca bir kereden fazla olmak üzere hem kısmen hem de tamamen Batı dillerine tercüme edilerek yayınlanmışlardır.

Bakü'de Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Məhəmməd Füzuli Adına El Yazmaları Enstitüsünde bulunan üç nüsha ise, 2010 yılında Arif Ramazanov ve Aynur Hajıqədirli tarafından Günümüz Azerbaycan Türkçesine aktarılarak neşredilmiştir. Mevzubahis enstitüde, M-37, B-333, A.613 arşiv numaraları ile kayıtlı olan bu üç nüsha, konu ortaklığına rağmen, hacim ve dil bakımından birbirinden oldukça büyük farklılıklar arz etmektedirler. Özellikle ihtiva ettikleri dil malzemesi bakımından, Türk dili tarihi için büyük ehemmiyeti haizdirler. Ancak bu kıymetli dil malzemesi, tabii olarak günümüz Azerbaycan Türkçesine aktarılıŐ sürecince büyük oranda ortadan kalmıştır. Bilhassa A-613 numaralı nüsha, ihtiva ettiği Kıpak Türkçesi özellikleri ve eskicil unsurlar açısından, bölgede Türk dilinin gelişimi açısından son derece önemlidir. Diğer nüshalar da daha az oranda Kıpak Türkçesi hususiyetler barındırmaları yanında gerek dil özellikleri gerekse üslupları bakımından farklı kültür seviyelerini temsil etmektedirler. Bilhassa B-333 numaralı nüshanın Kazem-Beg'in ifade ettiği halk tarafından toplu Şekilde okunup dinlenen nüshadan çok farklı olması icap eder. Zira

nüsha içerdiği son derece ağır ve ağıdalı dil ile ancak sağlam Arapça ve Farsça bilgisine sahip bir zümreye hitap edebilir. Bu yönleriyle, bu üç Derbendnâme nüshası, aslında geçmişte bölgede mevcut olan farklı zümrelerin kültür seviyelerinin tespiti konusunda da ehemmiyet arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- ALİHANOV-AVARSKİY, M, *Tarihi Derbend-name, Naqıl Evi*, Bakü 2011.
- ÇETİNKAYA, Nihat, *Iğdır Tarihi (Tarih, Yer adları ve Bazı Oymaklar Üzerine)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1996.
- HACISALİHOĞLU, Fuat, “Azerbaycan’da Tarihçilik”, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2012 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- KAZEM-BEG, Mirza A., *Derbend-nâmeh, or The History of Derbend; Translated. From A Select Turkish Version and Published with the Texts and with the Notes, Illustrative of The History, Geography and Antiquities*, Imperial Academy of Sciences, St. Petersburg 1851.
- KLAPROTH, M., “Extrait du Derbend-nameh ou de l’Histoire de Derbend”, *Nouveau Journal Asiatique, ou Requell de Memoires, d’Extraits et de Notices*, Cilt 3, Haziran 1829, s. 439-467.
- KURAT, Aktes Nimet, “Abÿ Muóammad Aómad bin Aèâam al-Kÿfi’nin KitÂb al-Futÿó’u”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakóltesi Dergisi*, Sayı 18, 1949, s. 255-273.
- ONAY, Ahmet Talât, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, MEB Yayınları, İstanbul 1996.
- PELER, Abdurrazak & YÜKSELEN, Gökçe, “Kafkasya’da Türk Lehçelerinin Fonksiyonları”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 36, Kış 2013, s. 163-188.
- RAMAZANOV, Arif ve Aynur Hajıqədirli, *Dərbəndnamələr*, Nurlan, Bakü 2010.
- TOGAN, A. Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihi’ne Giriş*, Enderun Yayınları, İstanbul 1981.
- Von HAMMER-PURGSTALL, Joseph, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, zweiter Band, Hartleben Verlag, Pest 1840.

Elektronik Kynaklar

<https://www.yazmalar.gov.tr/tarama.php?cmd=search&genel=Derbend&submit=Ara>
(19.08.2016)

ON THE THREE COPIES OF DERBEND-NAMEHS IN BAKU

Gokce YUKSELEN PELER^a

Abstract

Derbend-namehs are historical pieces dealing with the Khazarian period of Caucasia, Dagestan in particular. They start with Khazar - Sassanid relations and proceed with Khazar - Umayyad and Khazar Abbasid relations and wars. They are written with a Persian-Islamic perspective and the Khazars are the other in the work. The first Derbend-nameh in Turkish is thought to be written at the end of the Sixteenth Century by Muhammad Avvabi Aktashi of Endirey in 'pure Turkish' by the order of the Crimean Khan Samiz Giray Khan after the conquest of the lands between River Kuma and the Caspian Sea. It is understood that Muhammad wrote his work by using the best of the Persian and Arabic sources on the history of the region. This Sixteenth Century Turkish work is translated into Persian at the beginning of the Nineteenth Century by a certain Aliyar.

The first known study on Derbend-nameh in the scholarly world is to be Bayer's dissertation named *de muro Caucasea* 'The Caucasian Wall' in 1726. In 1829 M. Klaproth published an extract of a Derbend-nameh copy in *Journal Asiatique* and in 1851 Mirza A. Kazem-Beg published the text of another copy in St. Petersburg with notes and remarks in comparison with other Islamic works related to the subject.

Kazem-Beg records that he personally had witnessed the public readings of Derbend-namhes by the 'curious and semi-civilized young men of Derbend'. Hacısalihogü regards these public readings as the curiosity of learning the history of the homeland and consequently as the beginning of Azerbaijani historiography. This remark should be approached with suspicion since as it was mentioned previously the Khazars in work are staged as the other and the texts is full of indignities towards Khazars as infidels, devilish, damned etc. Despite the fact that Khazars are not directly mentioned as Turks in the text, it is full of hints of it. Personal names and titles as *Beshengi*, *Hakan*, *Barsiq*, *Tarhan* and etc. are clues that a person with the consciousness of curiosity for learning the history of the homeland would not and could not miss. Therefore such a person reading the Derbend-nameh would be offended rather than

---

^a Asst. Prof., Erciyes University Literature Faculty, gokcepeler@erciyes.edu.tr

learning the history of the homeland. These public readings should be taken as the Caucasian parallels of the Anatolian tradition of reading Battal-namehs and Danishmend-namehs.

Unfortunately Derbend-namehs, which are very valuable sources with regards to Khazar period Turkic history and the history of Dagestan still have not been translated into contemporary Turkish. However, reference to the Derbend-nameh in the works of Turkish historians like Akdes Nimet Kurat, A. Zeki Velid Togan and Nihat Çetinkaya indicates that the Turkish history writers are aware of its existence. Twelve copies of Derbend-namehs are registered in the Turkey Manuscripts Catalogue and these registered copies are present in the libraries of Georgia, Russia and France. It is quite possible that one of the six copies present in Moscow is the one published by Mirza Kazem-Beg. However, the copy, which the extract of was published by Klaproth, was recorded to be in Berlin. This copy seems to be missing. Additionally Klaproth recorded that another Derbend-nameh copy was present in Gottingen. This copy is missing as well. It is hard to tell whether the missing of the German copies of Derbend-nameh are due to the turbulent years of the first half of the Twentieth Century or are just a result of library mistakes. Another interesting point is the non-existence of copies of such a widespread work in the libraries of Turkey. This is an issue that should be tackled. Perhaps there are copies in Turkish libraries tagged under inaccurate names.

Likewise three more copies exist in Azerbaijani Capital Baku at the Məhəmməd Füzuli Manuscripts' Institute of Azerbaijan National Academy of Sciences. These three copies registered with the numbers M-37, B-333 and A-613 contain very valuable material with regards to the history of the Turkish language. Although these works belong to the Azeri field of Turkic they also display characteristics of being written with mixed-language. The copy numbered M-37 is the one out of the three with the closest language to contemporary Azeri. Leastwise the copy contains some Kipchak Turkic characteristics. The copy numbered B-333 is the longest of the three copies. Although the copy carries Azeri characteristics it sporadically approximates to Ottoman Turkish. It is the copy containing the most Arabic – Persian elements and the least Kipchak Turkic elements out of the three. The copy numbered A-613 is the one with the most interesting language in spite of being incomplete. Again the work displays Azeri characteristics. However, it contains many Kipchak features.

Keywords: Derbend-nameh, Dagestan. Azeri Turkic, Kipchak Turkic, mixed-linguaged

